

Բ Ն Ա Ն Ի Չ Ն Ե Ր

Զանգեզուրի շրջանում բնակում են Հայեր, թաթարներ և
Նստակեաց քրդեր:

Քարահունջեցի կին:

ՀԱՅԵՐԻ մեծագույն մասը բնիկներ են Համարում, իսկ
փոքրագույնը՝ Պարսկաստանից 1828 թուին եկած գաղթական-
ներ են: Բայց բնիկ Համարուածներն էլ, ինչպէս երևում է,

Հին ժամանակներում տարբեր տեղերից եկած վերաբնակուած են այստեղ, որովհետեւ բարբառներով տարբերում են: Այսպէս, օրինակ, առանձին բարբառներով են խօսում.

ա. Գորիս և Քարահունջ.

բ. Խնձորեսկ և Մինքենտ.

Գորիսեցի. — Մանուշար բէկ Մելիք-Հիւսէինեան:

գ. Տեղ, Կոռնձոր և Արաւուղ.

դ. Ղարաղշլաղ, Հարար և Մաղաւուղի Ղարաղշլաղ.

ե. Խողնաւար, Զէլվա և Խնածախ.

դ. Ջնհէր և Խոտ.

է. Հալիճոր:

Իսկ Կորի, Ալիգուլի, Մաղանջուլ և Քարաշէն գիւղերի Հայ բնակիչները Պարսկաստանից գաղթականներ են:

Թէ մարդաբանական և թէ ազգագրական տեսակէտից սրանց մէջ կան տարբերութիւններ, սակայն շատ աննշան:

Հնդհանրապէս կարելի է ասել, որ սրանք միջահասակ են, (1632 միլլիմետր), ¹⁾ աւելի բարձր քան Նախիջևանի (1616 մ.) Զարուր-Պարալագեագի (1626) և Օրդուբագի (1629) դաւառների Հայերը, բայց աւելի ցած քան Զամախու (1634) Ջիբրայիլի (1640 մ.) Ջիվանշիրի (1650), Փանձակի (1657) Թիֆլիսի (1652) և Բագուի (1650) Հայերը:

Կուրճքերը Կովկասի բոլոր Հայերի կուրճքերից լայն են — 851 միլլիմետր. 36 միլլիմետրով աւելի բարձրութեան կիսից, և սաստիկ մազոտ:

Վզերը՝ կարճ են:

Ոտները և ձեռքերը՝ հասակի համեմատութեամբ՝ երկար են և հաստ:

Ոսկրային սխտեմը լաւ է զարգացած, այն-ինչ մկանային՝ նր՝ միջակ:

Սրանք թէև բրաշիսեֆալ (կարճակառափն) են, սակայն գլխի յետևի, ծոծրակային մասը հարթ է և շեղում է բոլորակ ձևից: Ճակատը լայն է, լոնքերը մեծ մասամբ սև ու հաստ. արտևանունքը սև, աչքերը նշաձև, երկարաւուն և սև: Քիթը մեծ է և նրա մէջքը հարթ. կողքերը տափակ և կախ ընկած չեն: Այտոսկրները փոքր ինչ դուրս են ընկած, որ հետևանք է մկանային սխտեմի լաւ զարգացած չլինելուն: Բերանը մեծ է, շրթունքները հաստ և կարմիր, ատամները սաստիկ սպիտակ. ծնօտը բաւական զարգացած և սուր: Ականջները մեծ են և դէպի առաջ ցցուած, փափախի ազդեցութեամբ: Մաղերը սև են և կոշտ:

Բնաւորութեամբ Զանգեզուրցին կոպիտ է, կասկածոտ,

1) ПАНТЮХОВЪ. Къ статистикѣ Кавказской паталогіи. Եր. 3.

ճածկամիտ և խորամանկ: Մի քանի գիւղեր էլ, ինչպէս Տեղ, (որքան լսել ենք) կռուարար են և բանսարկու:

Կրթութիւնը միանգամայն բացակայում է, նոր սերունդից շատ քչերն են դպրոց յաճախում, որովհետեւ այս ամբողջ ոստիկանական շրջանում չորս տարրական պետական դպրոց կայ, իսկ հին սերունդից հազիւ 2,4% ¹⁾ գրագէտ լինի:

Բարոյականութիւնը բաւական ընկած է և շարունակում է զգալի կերպով ընկնիլ: Գորիս գիւղը զոհ է գնում Նոր-Գորիսին, միւս գիւղերը ապականւում են Բագուից վերադարձած ախտաւորուած և բարոյապէս ապականուած երիտասարդների միջոցով: Խնձորեսկ գիւղը փոքրիկ Փարիզ է դարձած, ուր նոյն-իսկ անձանօթ այցելուին նախկին նահապետական ամօթ-խած կիներ կուրծքը բաց է դիմաւորում՝ հրապուրելու:

Այո, մեծ և կործանիչ է Բագուի ազդեցութիւնը այս գաւառի վերայ: Ամեն տարի հազարաւոր, մարմնով և հոգով առողջ երիտասարդներ, տնտեսական պատճառներից ստիպուած, գուցէ մասամբ էլ Բագուի հարստութեան և վայելքների հրապույրից գրաւուած, դիմում են Բագու: Այստեղ առաջին իսկ վայրկեանում չստանալով այն երազած վարձատրութիւնը՝ նրանք մի առ ժամանակ, քանի դեռ փող ունին, մնում են անգործ և ժամանակը անց են կացնում վայելքների մէջ. — իսկ երբ գիւղից բերած դրամները հատնում են՝ այն ժամանակ նրանք ճարահատեալից բաւականանում են ամսական 10—15 րուբլի ռոճիկով, որով ամենահամեմատ կեանքն անգամ չեն կարողանում վարել: Այնուհետեւ իոնաւ և մութ բնակարանը մի կողմից, կանոնաւոր, թարմ սնունդի պակասութիւնը միւս կողմից, շարունակ և միատեսակ աշխատանքը երրորդ կողմից օրէց օր խլում են նրա երկաթի առողջութիւնը և կամաց կամաց կմախք դարձնում: Կարճ միջոցից արդէն նրանք սկսում են տանջուիլ վեներական, ոսկրացաւի, ստամոքսի հիւանդութիւններով: Պատահական փորձանքներն էլ միւս կողմից դա-

¹⁾ Թաթարները 0,1, քրդերը՝ նոյնպէս 0,1. համտ. СБОРНИКЪ СТАТ. ДАННЫХЪ ПО ЕЛІС. ГУБ. ИЗД. 1886 г. — Այստեղից է վերցրած նաև բնակիչների թուերը:

լիս են խլելու մինից ձեռքը, միւսից ոտը, երրորդից ամբողջ կեանքը՝ ձգելով մազութի ամբարը, կամ գլորելով «վիշկայի» բարձրութիւնից: Մի քանի տարիներից յետոյ, արդէն ֆիզիքապէս և հոգեպէս մաշուած, վեներական ախտերով ապականուած, վերադառնում են նրանք տուն, տանելով մի քանի շռայլութեան նիւթեր՝ օրինակ թաւշեայ մուշտակ, ապարանջան, թանգագին կտորեղէններ, իբր ընծայ իրանց գերդաստանին կամ ամուսնուն: Այստեղ այժմ նրանք իրանց շատ բարձր են զգում մնացածներից. սրանք չգիտեն ռուսերէն, սրանք գաղափար չունին բորգոյի և պատուական գինիների, խաւիարի և այլն մասին, սրանք կոպիտ են իրենց շարժուածքների մէջ, կանայք հրապուրող և կանչող չեն: Ուստի Բագուից վերադարձած, լուսաւորուածներն սկսում են բարձրից նայել նրանց վրայ, որքան կարելի է լաւ հագնուել, խօսելիս որքան կարելի է շատ ռուսերէն բառեր (համարեւ ըլլորն էլ աղաւաղուած) գործածել, լաւ խմելիքներից և կերակրներից խօսել և ընկնել հարսների յետեից: Պէտք է ասել, որ հարսներն էլ շլանում են դրանցից, և նրանց համարձակ, արդէն վարժուած քայլը շատ շուտ թակարդի մէջ է ձգում նրանց ու մի մի սոսկալի ախտ պարգևում: Իսկ սրանց դժբախտ կանայք, որ նրանց բացակայութեան միջոցին առաքինութեամբ համբերել էին՝ նկատելով նրանց այդ վարմունքը՝ լցւում են նրա դէմ վրէժխնդրութեան ոգւով և երբ նրանք կրկին Բագու են դիմում, և երկար ժամանակ չեն վերադառնում, իրանք էլ հետևում են իրանց ամուսինների ընթացքին... Արկին է վերադառնում ամուսինը, կնոջ մասին շշունջներն ու ականարկները հասնում են ականջին. նա իրեն վիրաւորուած է զգում հասարակութեան առաջ, նա ստոր դաւաճանութիւն է համարում կնոջ վարմունքը, բոլորովին մոռանալով իւր արածները: Սկըսւում են կռիւներ, ծեծ... և կնաթողութիւն...:

«Պարկեշտներ»-ի ամուսինները խրատւում են այդպիսի դէպքերից, օր առաջ վերցնում են իրենց կանանցը և տանում Բագու, այնտեղ, Բալախանում, մի յետ ընկած, փոքր և խոնաւ սենեակում տեղաւորւում: Բայց տե՛ս որ խեղճ կինը չի կարո-

ղանում այստեղ ազատ մանգալ՝ նրա տարազը ամենքի ուշադրութիւնն է հրաւիրում, շատերը ծաղրում են: Եւ ահա մի քանի ամսից նա թողնում է իւր տեղական հանդերձը և վրացնակ հագնւում: Կտրուած ազգականներից և բարեկամներից, զրկուած գիւղական անդորր կեանքի վայելքներից, զրկուած այն ընդարձակ, լայն հորիզոնից, պայծառ երկնքից ու մաքուր օդից՝ խեղճ կինը ստիպուած է ամբողջ ժամանակը միայնակ տանը անցկացնել, սպասելով որ ուշ երեկոյին գայ իւր ամուսինը: Չկան այստեղ բարեկամներ, ծնողներ, և եթէ կան համագիւղացիներ՝ նրանք էլ ցրուած են, հեռու են կենում և դժուար է ամեն անգամ գնալ նրանց մօտ, իսկ տեղացիների հետ ոչ մի յարաբերութիւն չունի. նրանք օտար են իւր համար: Եւ ահա խեղճ կինը ստիպուած է ամբողջ օրը անցկացնել տան մէջ, զուրկ նոյն-իսկ մի փոքրիկ բակից, որ լիշեցնէր նրան իւր հայրենի դաշտերն ու այգիները: Երբեմն էլ դատապարտուած է մնալ խանութի տախտակով կտրուած յետի մասում, ուր արեգակի լոյսը երբեք չի թափանցում: Ստիպուած է դիտել միշտ ձխապատ և ամպամած երկինքը, կարօտել արեգակին, և ներշնչել ապականուած, վատառողջ օդը...:

Ահա այսպէս թառամում է օտար երկրում զանգեզուրցի կինը, կտրուած իւր ծննդավայրից, ուր երբեմն վերադառնում է նորից՝ երբ ամուսինը ֆիզիքապէս քայքայուած և հարմարացած՝ այլ ևս անկարող է լինում բանուորական կեանքին դիմանալ:

Այսպէս՝ օրէցօր դադարկւում է Զանգեզուրի գաւառը՝ բաղմաթիւ գաղթականներ տալով Բալախանուն և Սև քաղաքին: Եւ այդտեղի փչացած, հաշմացած, ֆիզիքապէս և հոգեպէս մաշուած խմբերը վերադառնում են հայրենիք, իրենց ախտերը տարածելու և նոր, ժառանգական հիւանդութիւններով օժտուած սերունդ յառաջացնելու:

ՔՐԴԵՐԸ գլխաւորապէս բնակւում են Հաքարի գետի ջրաբաշխում: Սրանց մասին տիրող ամենահաւանական կարծիքն այն է, թէ 1589 թուի պարսկա-տաճկական պատերազմի միջոցին սրանք տաճկաց զօրքի մէջն են եղել և որպէս տիրա-

պետող՝ մնացել են այստեղ: Յետոյ, երբ այս կողմերը կրկին Պարսից ձեռքն են անցել՝ պարսկական քաղաքակրթութիւնը ահագին ազդեցութիւն է ունեցել սրանց վրայ: Սրանք բոլորն էլ ձիա են: Խօսում են աղաւաղուած թուրքերէն լեզուով. շատերը մոռացել են իրենց մայրենի, քրդերէն լեզուն, և միայն քչերը գիտեն: Իրենց կեանքի եղանակով, պարապմունքով, ընտանեկան և հասարակական նիստ ու կացով այստեղի քրդերը թաթարներից չեն տարբերւում. չկայ տարբերութիւն նոյն իսկ նրանց դէմքի և հագուստի մէջ:

Քուրդն էլ հագնւում է թաթարների սովորական տարազով և հինայ է դնում մագերն ու եղունգները: Քրդուհին էլ չէ դանազանւում թաթարուհուց. նա ևս հագնում է Ատրպատականի թաթարուհու հանդերձ, և նոյնպէս կենդանի և խորամանկ է՝ ինչպէս և ամէն մի թրքուհի:

Քրդերը վայրենական բարքեր ունին, քաջ և ճարպիկ են:

Սրանց մէջ սաստիկ տարածուած է արեան վրէժխնդրութիւնը, գողութիւնը և աւազակութիւնը: Սրանք կիսանստակեաց կեանք են վարում. ամառները քոչում են դէսլի եալլաները, ձմեռները վերադառնում իրենց գիւղերը: Քոչելու սովորութիւնը այնքան մեծ արմատ է ձգել, որ քոչում են մինչև անգամ ո՛չ մի գլուխ անասուն, նոյն իսկ վրան չունեցողները: Եւ դեռ սա բաւական չէ՝ մէկ էլ տեսաք՝ մի քանի ընտանիք, որոնց գիւր չի գալիս իրենց գիւղը, թողնում են այն և գնում 20—30 քիլոմետր հեռու մի նոր գաղութ հիմնում և սկսում այնտեղ ապրել: Եւ երբ այդպիսի գաղութների բնակիչներին հարցնում էք, թէ ո՞ր տեղացի են, նրանք երբէք իրենց նոր գաղթատեղի անունը չեն տալիս, այլ այն հիմնական գիւղի, որտեղ գաղթել են: Իսկ մի որոշ ցեղի կամ տոհմի պատկանողները միևնոյն հարցին միշտ պատասխանում են. «Ես այս ինչ ցեղից եմ». օրինակ Սոֆուլին երբէք չի ասի, թէ ինքը այս կամ այն գիւղիցն է, այլ միշտ՝ «Ես սոֆուլի եմ», թէև այս անունով ո՛չ մի բնակավայր չկայ:

Միւսնոյն ժամանակ քրդերը շատ տղէտ և սաստիկ նախապաշարուած են ¹⁾։

Զանգեզուրի գաւառամասի թաթարները նոյնն են, ինչ որ Սիսիանիներ ²⁾։

¹⁾ Քրդերի վերաբերութեամբ օգտուել եմ պ. Զելինսկու. Исследование экономического быта государственных крестьянъ въ Зангезурскомъ уѣздѣ.

²⁾ Տես Սիսիան.